

AZƏRBAYCAN TARİXİ – HISTORY OF AZERBAIJAN

UOT: 930.1:94(479.24)

AZƏRBAYCAN TARİXŞÜNASLIĞINDA TARİX NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

©2026

VAQIF ABIŞOV*

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-1010-9320, e-mail: vaqif.abishov1955@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2026.1.7>

Xülasə:

Tarixçi keçmiş müasir anlayışlara çevirərkən və bəlkə də indiyədək istifadə edilməyən məlumatlardan istifadə etməklə, həm keçmişlə bağlı unudulmuşları üzə çıxarır, həm də əvvəllər tədqiqatlarda istifadə olunmayan faktları bir araya gətirir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyanın, süni intellektin inkişaf etməsi, onların tarix yazımına tətbiqi, heç şübhəsiz, tarix elminin tədqiqat dairəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Təqdim olunan məqalədə “Tarix nəzəriyyəsinin elmi mahiyyəti” bölməsində tarix elmindən, tarix nəzəriyyəsindən, onun mahiyyətindən, əsas xüsusiyyətlərindən, eləcə də ayrı-ayrı nəzəriyyələrin yaranma səbəblərindən və onların nümayəndələrindən bəhs olunur.

XVIII yüzilin sonu – XIX yüzillikdə Qərbi Avropanın sosial-iqtisadi və siyasi həyatında, eləcə də elm aləmində – fəlsəfə, tarix, coğrafiya, astronomiya, təbiətşünaslıq və s. sahələrdə elmi araşdırmaların aparılması və bunun müqabilində yeni-yeni elmi nailiyyətlərin əldə olunması ilə yanaşı, həm də nəzəriyyələrin yaranmasına şərait yaratmışdı. Tarixlə nəzəriyyənin biri-birləri ilə sıx bağlılığı onların mahiyyətindən irəli gəlir. Yəni tarixçi faktları axtarmağa, toplamağa, seçməyə və təhlil etməyə başlayanda onun istinad etməli olduğu nəzəriyyə də olmalıdır.

Məqalədə tarix elminə tətbiq olunan təkamülçülük, neo-təkamülçülük, tarixi materializm, sivilizasiya, modernizm, postmodernizm və s. bu kimi nəzəriyyələrin haqqında ümumi və yığcam məlumatlar yer alıb.

Azərbaycan tarixşünaslığı müxtəlif nəzəriyyələr kontekstində qiymətləndirilərkən, təkcə hadisələrin özü deyil, onların necə izah edildiyi və təqdim olunduğu da əhəmiyyət daşıyır. Tarixşünaslığımıza müxtəlif nəzəriyyələr prizmasından baxış ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatındakı dəyişikliklərlə, ideoloji kontekst və global elmi tendensiyalarla sıx əlaqəli olmuşdur.

Məqalənin “Tarix nəzəriyyəsinin Azərbaycan tarixşünaslığında tətbiqi” adlı bölməsində sovet sisteminin dağılmasından sonrakı illərdə Azərbaycan tarixçilərinin tarix elminə və nəzəriyyəsinə baxışları, eləcə də tarix nəzəriyyəsinin milli tarixşünaslıqda tətbiqinin əhəmiyyəti təhlil olunur.

Açar sözlər: tarix nəzəriyyəsi, təkamülçülük, neo-təkamülçülük, tarixi materializm, sivilizasiya, modernizm, postmodernizm

Metod: Tarix nəzəriyyəsinin metodları deyəndə, burada keçmiş hadisələrin təhlili, şərhı və dərk olunması üçün istifadə olunan elmi yanaşmalar-üsullar başa düşülür. Bu gün tarixçilərin elmi tədqiqatlar apardıqları zamanı istifadə etdiklər imetodlara tarixi-müqayisəli*, tarixi-genetik**, sistemli-struktur*** və tarixi-tipoloji**** və s. metodlar daxildir.

THE CONCEPT OF HISTORICAL THEORY AND ITS SCIENTIFIC ESSENCE

©2026

VAGIF ABISHOV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: org/0000-0002-1010-9320; e-mail: vaqif.abishov1955@gmail.com

Abstract:

As the historian translates the past into modern concepts and perhaps uses previously unused information, he or she both uncovers what has been forgotten about the past and brings together facts that have not been used in previous research. In modern times, the development of digital technology and artificial intelligence, and their application to history writing, has undoubtedly led to a significant expansion of the scope of research in historical science.

The presented article, in the section “The Scientific Essence of Historical Theory”, discusses the science of history, the theory of history, its essence, main characteristics, as well as the reasons for the emergence of individual theories and their representatives.

It is known that the late 18th and early 19th centuries saw the emergence of theories, as well as the development of scientific research in the socio-economic and political life of Western Europe, as well as in the world of science - in the fields of philosophy, history, geography, astronomy, natural science, etc., which not only led

* oxşar hadisələri qarşılaşdırma.

** hadisələrin inkişafını izləmə.

*** hadisəni bütöv sistem kimi təhlil etmə. Tarixi hadisəni müəyyən bir strukturun (məsələn, iqtisadi, sosial, mədəni)

hissəsi kimi kompleks şəkildə araşdırır.

**** tarixi hadisələri, şəxsiyyətləri və ya prosesləri müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırır.

to the achievement of new scientific achievements, but also created conditions for the emergence of theories.

The close connection between history and theory stems from their very nature. That is, when a historian begins to search for, collect, select, and analyze facts, he must also have a theory to refer to. The article contains general and concise information about theories such as evolutionism, neo-evolutionism, historical materialism, civilization, modernism, and postmodernism applied to historical science.

When evaluating the historiography of Azerbaijani history in the context of various theories, it is important not only to consider the events themselves, but also how they are explained and presented.

The view of our historiography through the prism of various theories has been closely related to changes in the socio-economic and political life of the country, the ideological context, and global scientific trends.

The section of the article titled "Application of Historical Theory in Azerbaijani Historiography" analyzes the views of Azerbaijani historians on historical science and theory in the years following the collapse of the Soviet system, as well as the importance of applying historical theory in national historiography.

Keywords: theory of history, evolutionism, neo-evolutionism, historical materialism, civilization, modernism, postmodernism

Method: When we say methods of historical theory, we mean the scientific approaches and methods used to analyze, interpret, and understand past events. The main methods include historical-comparative*, historical-genetic**, systemic-structural*** and historical-typological**** methods.

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИИ ИСТОРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

©2026

ВАГИФ АБЫШОВ*

*Институт истории и этнологии им. А.А.Бакиханова при НАНА
ORCID: 0000-0002-1010-9320; e-mail: vaqif.abishov1955@gmail.com

Резюме:

Преобразуя прошлое в современные концепции и, возможно, используя ранее неиспользованную информацию, историк не только раскрывает

* comparison of similar events.

** tracing the development of events.

*** analysis of an event as an integral system. A comprehensive study of a historical event as part of a certain

structure e.g., economic, social, cultural.

**** grouping historical events, individuals, or processes according to certain characteristics.

забытое о прошлом, но и объединяет факты, не применявшиеся в предыдущих исследованиях.

В современную эпоху развитие цифровых технологий и искусственного интеллекта, их применение в историографии, несомненно, привело к значительному расширению сферы исследований исторической науки.

В разделе «Научная сущность исторической теории» представленная статья рассматривает науку истории, теорию истории, её сущность, основные особенности, а также причины возникновения отдельных теорий и их представителей.

В конце XVIII и начале XIX веков в социально-экономической и политической жизни Западной Европы, а также в мире науки – философии, истории, географии, астрономии, естественных наук и др. – помимо проведения научных исследований в этих областях и достижения новых научных результатов, создавались и условия для возникновения теорий. Тесная связь между историей и теорией проистекает из их сущности. То есть, когда историк начинает искать, собирать, отбирать и анализировать факты, он должен также иметь теорию, на которую можно опираться.

В статье содержится общая и краткая информация о таких теориях, как эволюционизм, неэволюционизм, исторический материализм, цивилизационный, модернизм, постмодернизм и др., применяемых в науке истории.

При оценке азербайджанской историографии в контексте различных теорий важны не только сами события, но и то, как они объясняются и представляются.

Взгляд на нашу историографию через призму различных теорий тесно связан с изменениями в социально-экономической и политической жизни страны, идеологическим контекстом и глобальными научными тенденциями.

В разделе статьи, озаглавленном «Применение исторической теории в азербайджанской историографии», анализируются взгляды азербайджанских историков на историческую науку и теорию в годы после распада советской системы, а также важность применения исторической теории в национальной историографии.

Ключевые слова: историческая теория, эволюционизм, неэволюционизм, исторический материализм, цивилизация, модернизм, постмодернизм.

Метод: Под методами исторической теории мы подразумеваем научные подходы и методы, используемые для анализа, интерпретации и понимания событий прошлого.

Сегодня методы, используемые историками при проведении научных исследований, включают историко-сравнительные, историко-генетические, систематически-структурные и историко-типологические и т.д. методы.

Giriş

Tarix nəzəriyyəsi bütövlükdə tarix və ya ayrı-ayrı tarixi hadisələr və proseslər haqqında ümumi təsəvvürlər sahəsidir. Nəzəriyyə tarixin reallıq (ontologiya) və tarixi bilik (qnoseologiya) kimi öyrənilməsinin ümumi problemləri ilə məşğul olur.

Nəzəriyyə, həmçinin biliyin hər hansı bir sahəsində rəhbər tutulan ideyalar sistemi, elmi sistemdir; ictimai-tarixi həyatın gedişində toplanmış təbiət və cəmiyyət haqqındakı biliklərin məcmusudur.

Tarix nəzəriyyəsi, eyni zamanda tarix elminin fundamental qanunlarını****, metodlarını, mənbələrini***** və insan cəmiyyətinin inkişafını öyrənən nəzəri bir sahədir.

Tarixi təcrübədən bəllidir ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətinin zaman-zaman dəyişməsi, müxtəlif elmi sahələrdə mühüm yeniliklər, kəşflər nəzəriyyələrə də təsirsiz ötüşməmiş, “köhnə” nəzəriyyələrə yenidən nəzər-diqqət yetirilməsinə cəhdlər göstərilmiş və yeni nəzəriyyələr yaranmışdır.

Təqdim olunan məqalədə problemin araşdırılması iki istiqamətdə - “Tarix nəzəriyyəsinin elmi mahiyyəti” və “Tarix nəzəriyyəsinin Azərbaycan tarixşünaslığında tətbiqi” başlıqları altında aparılmasına diqqət yetirilir.

Tarix nəzəriyyəsinin elmi mahiyyəti

Bu bölmədə tarix nəzəriyyəsinin yaranması və onun elmi mahiyyəti ilə yanaşı, tarix elmi haqqında da bəhs olunur.

Tarix elmi baş vermiş hadisələrdən bəhs edir, bu zaman real tarixi hadisələri qələmə almağa çalışan tarixçi, bir çox hallarda dövrün ictimai-siyasi reallıqlarının tələblərini nəzərə almaqla, tarixi hadisələrin izahını və şərhini verir. İstənilən bir hadisənin tarixi hadisə sayılması üçün, şübhəsiz, həmin hadisənin insan fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxmış olması mühümdür. İnsanın və ya insan topluluğunun fəaliyyətinin tarixi hadisə hesab olunması üçün həmin fəaliyyətin cəmiyyət həyatına təsir etməsi əsas şərtidir.

Həç şübhəsiz, yazılmış tarixi əsərlərdə tarixi həqiqətləri doğru-dürüst və təhrif edilmədən şərh və izah olunması əsas şərtlərdən biri olmalıdır.

“Tarix” sözü necə və nədən yaranıb sualına cavab olaraq qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin yaranma tarixi insan cəmiyyətlərinin yaranması və həmin cəmiyyətlərdə baş vermiş hadisələrin yazılması ilə başlamışdır. Bu gün tarixi əsərlərin yazılması zamanı tarixçilər müxtəlif terminlərdən istifadə edirlər. Tarix, nəzəriyyə, fəlsəfə, hüquq, metod, tarixşünaslıq və sair bu kimi terminlər müxtəlif elmi sahələri əhatə edir. Ümumiyyətlə, bu gün müxtəlif elmi sahələrdə tətbiq olunan terminləri saymaqla qurtarmaq olmaz. Bu araşdırmada isə əsas istiqamət tarix olduğuna görə daha çox tarixin özünə diqqət verilir.

**** fundamental qanunlar deyəndə, tarixi prosesin ümumi istiqamətni və daxili məntiqini izah edən, cəmiyyətin inkişafında təkrarlanan əsas əlaqələri əks etdirən, lakin hər zaman konkret tarixi şəraitlə bağlı olan qanunauyğunluqlar başa düşülür.

***** müxtəlif mənbələri tənqidi təhlil etməklə həqiqəti tapmaqlı.

Əlbəttə, terminlərsiz tarixin yazılmasını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu terminlərin də böyük bir qismi latın, yunan, ərəb, türk və s. mənşəlidir.

“Tarix” terminin yaranması, tarix nədir, tarix necə yazılmalı və tarix yazılarkən keçmişdə baş vermiş hadisələrə, eləcə də əldə olunan mənbələrə tarixçilərin yanaşması necə olmalı və nəhayət, tarix özündə nəyi ehtiva etməlidir kimi suallarla əlaqədar müxtəlif fikirlər deyilib, yazılıb. Bununla belə, aşağıda “Tarix” termini və elmi ilə əlaqədar müxtəlif vaxtlarda tarixçilərin və filosofların fikirlərinə yenidən müraciət etməyi məqsəduyğun hesab etdik.

Tarix insan cəmiyyətinin keçmişini, inkişafını, hadisələrin səbəblərini və nəticələrini sistemli şəkildə öyrənən elmdir

Məlumdur ki, e.ə 484-cü – e.ə. 425-ci illərdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodot yazmış olduğu əsərin adını “Tarix” qoymuşdur. Ona görə də etimoloji olaraq yunan sözü olduğu qeyd olunan “Tarix” sadəcə məlumat və araşdırma demək deyildir. O, maddi və yazılı mənbələr əsasında insan cəmiyyətini keçmişini, baş vermiş hadisələrin səbəb və nəticələrini öyrənən elmi sahədir.

“Tarixin atası” sayılan Herodotun 9 kitabdan ibarət “Tarix” əsərində Yunan-İran müharibələrindən, habelə qədim dünyanın bir sıra dövlətlərinin, o cümlədən Şərq ölkələrinin tarixindən, coğrafi mövqeyindən, yerli xalqlarından, onların adət-ənənələrindən ətraflı bəhs olunur.¹ Şərqdə isə “Tarix sözünün ilk dəfə Əl-Buxari (810-870) tərəfindən işləndiyi”, “İlm əl-əxbar” ifadəsinə əl Xarəzmidə (təqribən 780-850) rast gəlinirdi deyilir. Dilimizə ərəb mənşəli söz olaraq keçmiş “tarix” kəlməsi qaynağını sami dillərindəki “ərx” kökündən almaqdadır. Bu kəlmə akkad dilində “ərxu”, ibrani dilində isə “yərhu” olaraq səslənir və “ay” mənasını ifadə edirdi. Ərəb dilində bu kökün törəməsi “ay təqviminin hesablanması” və ya “xronologiya” anlamında (تاريخ “tarix”, cəm formasında isə تاريخ تارايخ tavarix) olaraq səslənmişdir. “Ərəb tarixinin atası” İbn Haldun tarixlə əlaqədar 7 cildlik əsərinin I-ci cildi olan məşhur “Müqəddimə”sində tarix elminin mahiyyətini, məqsədini və faydasını möhtəşəm bir şəkildə izah etmişdir. İbn Haldunun fikrincə, “tarix elmi dünya ümrünü (cəmiyyət və mədəniyyət) olan insan cəmiyyətindən və bu cəmiyyətdə ortaya çıxan barbarlıq, mədənilik, əsəbiyyət, bəzi insanların digərləri üzərində qurduğu hakimiyyət şəkilləri və bu hakimiyyətlərdən doğan mülk, dövlətlər və bunların dərəcələrindən, insanların dolanışıklarını təmin etdikləri qazanc, elm, sənət və cəmiyyətdəki digər fəaliyyətlərdən xəbər verir”².

Türkiyə tarixçisi İlber Ortaylı yazır ki, “ərəb dilində tarix sözünün kökü “ay məlumatı”, yəni təqvim məlumatı deməkdir³.

Bir termin olaraq, ən sadə dillə deyilsə, “keçmişin biliyi” tarix adlanır. Yaxud daha ümumi təriflə deyilsə, “hadisələrin gedişindən, maddənin və əşyaların

¹ Herodot. <https://kitabxana.net/files/books/file/1331842212.pdf>

* o, nüfuzlu din xadimlərinin həyat hekayələri məcmuəsinə bu adı vermişdi.

² İbn Haldunun “Müqəddimə” əsərindən bir hissə. [https://scwra.gov.az › view › articles › ibn-xeldunun-m](https://scwra.gov.az/view/articles/ibn-xeldunun-m)

³ İlber Ortaylı. *Tarih Yazıcılık Üzerine*. Cedit Neşriyat-Ankara, 2011.

*keçmiş və indiki vəziyyətindən bəhs edən hər yazı və hər hekayə” tarixdir. ...Tarix hadisələrdən və faktlardan ibarətdir. Tarixi hadisə müəyyən bir müddət ərzində baş verən hadisələrə aiddir; Bu hadisələrin uzun müddət ərzində qanuna çevrilməsi, yeni forma alması və insanlara təsir etməsi tarixi hadisə adlanır.*⁴

Keçmiş və tarixin iki fərqli şey olduğunu qeyd edən ingilis tarixçisi Cenkins Keyt keçmiş və tarixin gedişatı bir-birindən asılı olmadığını qeyd edərək yazırdı ki, *eyni araşdırma obyektini müxtəlif diskursiv praktikalar vasitəsilə müxtəlif yollarla oxuna bilər. Bu arada, onların hər biri öz içində, zaman və məkan xaricində müxtəlif şərhli (təfsirli) oxunuşları vardır; söhbət tarixdən gedirsə, tarixşünaslıq buna şahiddir.*⁵

Filosof və tarixçilərin uzun müddət apardığı araşdırmalardan sonra belə nəticəyə gəlmişdilər ki, insanlar bu günün və gələcəyin kökünü keçmiş tarixdə tapmaları üçün Tarix elmi ən yaxşı yol göstərəndir.

Tarix elmi insanın meydana gəlməsi və inkişafını, müxtəlif xalqların ən qədim zamanlardan günümüzədək necə yaşamaları, onların həyatlarında hansı hadisələrin baş verməsi, insan cəmiyyətlərinin həyatı necə və niyə dəyişib indi mövcud olduğu hala düşməsinə öyrənən elm kimi də dəyərləndirilir.

“Tarix zaman keçdikcə öz alətlərini yaradan bir prosesdir. Bütün tarix bir şeyin tarixidir – yəni İngiltərənin tarixi, Çin sənətinin tarixi, dəniz manevrlərinin tarixi, hər hadisənin tarixi və o hadisənin özünü dəyişdirmə yollarının tarixidir”.*⁶

Tanınmış Azərbaycan alim Hamlet İsaخانlının insanın keçmişi və tarixi ilə bağlı fikirləri də maraq doğurur. O, “kimliyimizi, mahiyyətimizi ... keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün” olmadığını və ... “bəşəriyyətin keçmişi” haqqında “Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışdığını” qeyd edir. “*Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır*”.

İngilis tarixçisi K.Cenkins də belə bir maraqlı fikir irəli sürür ki, “*tarix nədir*” sualına real cavab axtarmağın yolu “*nə*” yerinə “*kim*” ilə əvəz edib, sonuna “*üçün*” əlavə etməkdir. Beləliklə, “*tarix nədir?*” sualı deyil, “*kimin üçün tarix?*”dir yaranır. Bununla da tarixin problemli olduğunu görə bilərik; çünki bu, müxtəlif qruplar üçün fərqli şeyləri mənalı edən mübahisəli bir diskursdur.”⁸

⁴ **Tarih metodu.** Eskişehir: Anadolu Universiteti, 2011, s. 5.

⁵ Jenkins Keith. **Tarihi Yeniden Düşünmek/** Türkcəsi; Bahadır Sina Şener / Dost Kitabevi Yayınları. Şubat 1997, Ankara, 92 sayfa. Tarih-Felsefe-Yöntem-Araştırma-Öğretim-Kaynakca-Dizin, s.18.

* *hadisənin.*

⁶ R.G.Collingwood. **Tarihin ilkeleri ve tarih felsefesi üstüne başka yazılar.** Çeviren: Ahmet Hamdi Aydanoglan. İstanbul: YKY, 2005. 402 s., s.344.

⁷ Hamlet İsaخانlı. **Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır?** Xəzər Xəbər. Jur. №298, Bakı: 2011, s.26.

⁸ Jenkins Keith. **Yenə orada,** s. 30.

İspan tarixçisi və filosofu Xose Ortega Qasset *İnsan həyatının qəribə fakt olduğunu və bütün digər faktları öz kontekstində nəzərdən keçirməyin vacibliyini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, bütün digər faktlar, istər real, istərsə də xəyali olsun, bu və ya digər şəkildə onun çərçivəsində ortaya çıxmalıdır.*⁹

Tarixi qismən insanların öz kimliklərini yaratmaq üsulu olduğunu, onun real ehtiyaclardan və münasibətlərdən qaynaqlandığını qeyd edən K.Cenkins, tarixin epistemologiya, metodologiya və ideologiyadan ibarət olduğunu irəli sürmüşdür. *Epistemologiya deyir ki, biz heç vaxt keçmişə həqiqətən tanıya bilmərik; keçmişlə tarix arasındakı boşluğun ontoloji anlayışı (tarixşünaslıq) açıqlığın olduğunu, yəni bunun şeylərin mahiyyətindən irəli gəldiyini və heç bir epistemoloji cəhdin onu bağlaya bilməyəcəyini göstərir. Tarixçilər şərhçi tarixçinin təsirini azaltmaq yollarını ... və sonradan müxtəlif formalarda universallaşdırmağa çalışdıqları dəqiq metodlar işləyib hazırlamışlar.*¹⁰

Professor Kərim Şükürov “Azərbaycan tarixi” əsərində “... tarixin ədəbi janrı kimi m.ö. VII və VI yüzilliyin qovuşuğunda Yunanıstanda meydana gəldiyini” qeyd edir.¹¹ Onun fikrincə, “*Tarix bəşərin canlı yaddaşdır. İnsan cəmiyyətinin tərəqqisi və inkişafında tarixi yaddaşın misilsiz rolu vardı.*”¹²

R.G.Kollinqvud “Tarih Tasarımı...” adlı əsərində yazırdı ki, “*tarix insanın özünü tanıması “üçündür”. Burada özünü tanımaq təkcə öz şəxsi xüsusiyyətlərini və özünü başqa insanlardan nə ilə fərqləndirdiyini bilmək deyil, həm də insanın bir insan olaraq təbiətini bilmək deməkdir. Özünü tanımaq, birincisi, insan olmağın nə demək olduğunu bilmək; ikincisi, olduğun insan olmağın nə demək olduğunu bilmək; üçüncüsü, başqası olmamaq, olduğun insan olmağın nə demək olduğunu bilməkdir. Beləliklə, tarixin dəyəri bizə insanın nə etdiyini söyləyir, bununla da insanın nə olduğunu öyrədir.*”¹³

O, “mif”ləri yarım tarix kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, “*mif insan hərəkətləri ilə bağlı deyil. Burada insan elementi tamamilə aradan qaldırılmış və hekayənin qəhrəmanları yalnız Tanrılardır. Yazılan ilahi əməllər keçmişdə olan tarixi hadisələr deyildir: onlar əslində keçmişdə, lakin heç kimin nə vaxt olduğunu bilmədiyi çox uzaq, tarixsiz keçmişdə baş vermişlər. Bütün zamanlar bizim hesablamalarımızdan kənardır və “şeylərin başlanğıcı” adlanır... Deməli, mif həmişə teoqoniya xüsusiyyəti daşıyır.*”¹⁴

A.A.Bakıxanov “vətən tarixi”ni bilmək insanlarda milli təfəkkürün inkişafına vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyə edilməsinə, dostu düşməndən ayırmağa,

⁹ Jose Ortega Y Gasset. **Sistem olarak Tarih.** İspan dilindən çevirən Neyyire Gül IŞIK. İstanbul, Türkiye iş bankası Kültür yayımları, 2011, s.31.

¹⁰ Jenkins Keith. **Yenə orada**, s.31.

¹¹ Kərim Şükürov. **Azərbaycan tarixi.** Üç hissədə. I hissə. Elmi-nəzəri və praktik problemləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2004. - 234 s., s.29.

¹² Kərim Şükürov. **Yenə orada**, s.5.

¹³ R.G.Collingwood. **Tarih Tasarımı.** Türkcesi: Kurtuluş Dincer. Ankara: Ara yayıncılık, 1990. - 330 s., s.29.

¹⁴ R.G.Collingwood. **Yenə orada**, s.34.

millət üçün, vətən üçün faydalı və zərərli olanları fərqləndirməyə imkan verdiyini qeyd etmişdir.¹⁵

Türk tarixçisi Mübahat S.Kütükoğlu “Tarih araşdırmalarında usul” adlı əsərində Tarixi həm də “yaddaş, təcrübə və mülahizə elmi” kimi təsvir etmişdir. “Rəssam üçün həqiqət necədirsə, tarixçi üçün də odur; lakin keçmiş hər kəsə fərqli bir işıqda görünür. Tarixçi öz hiss və düşüncələrini də əsərində ifadə edir”.¹⁶

1845-1846-cı illərdə Karl Marksın Fridrix Engelslə birgə yazmış olduqları “Alman ideologiyası” adlı əsərində qeyd edirdilər ki, “Tarix ayrı-ayrı nəsillərin bir-birini ardıcıl surətdə əvəz etməsindən başqa bir şey deyildir. Bu nəsillərdən hər biri əvvəlki bütün nəsillərin qoyub getdiyi materialdan, kapital və məhsuldar qüvvələrdən istifadə edir; buna görə də müəyyən bir nəsil, bir tərəfdən, irs aldığı fəaliyyəti tamamilə dəyişilmiş şəraitdə davam etdirir, digər tərəfdən isə köhnə şəraiti tamamilə dəyişilmiş fəaliyyət vasitəsi ilə dəyişdirir”.¹⁷

Tarix necə yazılmalıdır məsələsi ilə əlaqədar ayrı-ayrı filosof və tarixçilərin fikirləri də maraqlıdır. Məsələn, K.Cenkins “Tarihi Yeniden Düşünmək” adlı əsərində yazırdı: “Herodotdan başlayan və İbn Haldun istisna olmaqla yeni Avropa dövrünə qədər yazılan tarixlər, əsasən üç növ qaynaq üzərində qurulurdu:

1) səyahət edən hərbcilərin, tacirlərin və az saylı qələm sahiblərinin öz gözləri ilə gördükləri “tarixi” hadisələrin təsviri;

2) həmin yer və hadisələr haqqında daha əvvəl yazanların əsərləri;

3) tarixçinin görmədiyi yerlərdə baş verən hadisələr haqqında müxtəlif şəxslərin söylədikləri”.¹⁸

İbn Halduna görə isə “... tarix elmi dünya ümranı (cəmiyyət və mədəniyyət) olan insan cəmiyyətindən və bu cəmiyyətdə ortaya çıxan barbarlıq, mədənilik, əsəbiyyət, bəzi insanların digərləri üzərində qurduğu hakimiyyət şəkilləri və bu hakimiyyətlərdən doğan mülk, dövlətlər və bunların dərəcələrindən, insanların dolanışıklarını təmin etdikləri qazanc, elm, sənət və cəmiyyətdəki digər fəaliyyətlərdən xəbər verir”.¹⁹

“Tarix elmi nəcib bir məqsədə, çoxsaylı faydalara və son dərəcə vacib metodologiyaya malik bir elm sahəsidir. Çünki, bu elm bizi keçmiş xalqların əxlaqından, peyğəmbərlərin davranışlarından, hökmdarların vəziyyətlərindən və siyasətlərindən xəbərdar edir”.²⁰

¹⁵ A.A.Bakıxanov. **Gülüstanı-İrəm**. Tərcümə edən M.Əskərli. Bakı: Minar, 2000. - 224 s., s.6.

¹⁶ Tarih araşdırmalarında usul. Mübahat S. Kutukoğlu. Kubbealtı neşriyatı. İstanbul, 1998, s. 2.

¹⁷ Karl Marks, Fridrix Engels. **Alman ideologiyası**, s.30. <https://praksis01.files.wordpress.com/2019/03/alman-ideologiyasc4b1-1.pdf>

¹⁸ Jenkins Keith. **Yenə orada**, s.21.

¹⁹ **İbn Haldunun “Müqəddimə” əsərindən bir hissə. Yenə orada.**

²⁰ Nureddin Nebati. **İbn Haldun düşüncəsində tarix, zaman və döngüsellik**, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(1), 141-158, 2019. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititsosbil/issue/45634>

“Tarix elmi və metodologiyası” adlı əsərdə qeyd olunurdu ki, “*İnsan təkcə yemək, içmək, sığınmaq, çoxalmaq və yaşamaq kimi bioloji tələbləri yerinə yetirməklə mövcud deyil. Bunlardan başqa, insan sosial, əqli və emosional varlığının tarixi kontekstdə əmələ gəldiyini və ya formalaşdığını dərk etməlidir*”.²¹

Türkiyə tarixçisi Ayhan Bıçak “Tarih Felsefesi” adlı əsərində yazırdı: “*İndiyə qədər tarix anlayışında güc və onun təcəssümü, müharibə və hökmranlıq tərənnüm edilmiş şəkildə təsvir edilmişdir. Dövlətlər tarixdə aparıcı rol oynadıqları üçün oynadıqları oyunun mövzusu adətən müharibə olmuşdur. Bu anlayışla yazılan bəşər tarixləri mənəvi dəyərləri deyil, siyasi dəyərləri nümayiş etdirmişdilər*”.²²

Bəşər tarixi insan olmağı mümkün edən və buna görə də bütün insanlar üçün ümumi olan dəyərlər əvəzinə, millətlər və sivilizasiyalar üzərindən yazıldığını qeyd edən Ayhan Bıçakın fikrincə, *dünyanın böyük bir qismi diqqətdən kənarda qalmışdır*.²³ O, dünyanı avrosentrik tarixlə təsvir etmək onu təhrif etməkdən başqa bir nəticə vermədiyini göstərmişdi.

Mübahat S.Kütükoğlu “Tarih araşdırmalarında usul” adlı əsərində yazırdı ki, *insanın törətdiyi tarixi hadisələrin hər birində ümumi və xüsusi amillər var. Ümumi faktorlar hər bir halda nəzərə alınmalı olan məsələlərdir. Konkret amillərə gəlinə, bunlar hər bir halda dəyişən şərtlərdir. Yaxşı bir tarixçinin vəzifəsi isə hər ikisini lazımi əhəmiyyət verərək araşdırmaqdır. Tarixçi araşdırdığı cəmiyyətlə həmin cəmiyyətin yerləşdiyi məkan arasındakı əlaqəni heç vaxt unutmamalıdır. Məkandan təcrid olunmuş cəmiyyət ağılaşıqmaz olduğu kimi, belə bir tarix yazmaq da ağılaşıqmazdır*.²⁴

O, tarixin məzmun və tutumuna görə ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədər olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, “*tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır*”.²⁵

Amerika tarixçisi Uayt Hayden “Metatarix” adlı əsərində yazırdı ki, “tarixlər (və tarix fəlsəfələri) müəyyən miqdarda “məlumat”ı, bu məlumatları “izah etmək” üçün istifadə edilən nəzəri anlayışları və onların təqdimatında istifadə edilən povest strukturunu keçmişdə baş verdiyi güman edilən bir sıra hadisələrin vizual təsviri (ikonası) kimi birləşdirir”.²⁶

Beləliklə, aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, “Tarix” termini və elmi haqqında müxtəlif dövrlərdə fərqli fikirlər olsa da, sonda belə bir fikir öz

²¹ **Tarih Bilimi ve Metodolojisi.** Editör:Mehmet Yaşar ERTAŞ. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık. – 2019. – 466 s., s.XI-XII.

²² Ayhan Bıçak. **Tarih Felsefesi.** İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, s.228 <https://ru.scribd.com/document/628105637/R-Tarih-Felsefesi>

²³ Ayhan Bıçak. **Yenə orada**, s.228.

²⁴ Mübahat S. Kütükoğlu. **Tarih araşdırmalarında usul.** İstanbul: Kubbealtı neşriyatı, 1998, s.3.

²⁵ Hamlet İsaханlı. **Keçmişin fəhsəfəsi və ya tarix necə yazılır?** Xəzər Xəbər №298, iyul 2011, s.26.

²⁶ White Hayden. **Metatorih.** İngilizcedən çeviren, Mehmet Küçük. Ankara: Dost Kitab evi Yayınları, 2008, s.11.

əhəmiyyətini bu günə kimi qoruyub saxlayıb ki, tarixi hadisələrin yazılmasını “tarix”siz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bir qədər də fikrimizi dəqiqləşdirib belə ifadə edə bilərik ki, müxtəlif dövrlərdə baş vermiş “hadisələrin gedişindən, maddənin və əşyaların keçmiş və indiki vəziyyətindən bəhs edən hər yazı və hər hekayə” tarixdir.

Hələ elmi nəzəriyyələrin formalaşmadığı zamanlarda baş vermiş tarixi hadisələr insan düşüncəsinin “süzgəcindən” keçdikdən sonra dəyərləndirildiyini qeyd etmək mümkündür. İnsanlar zaman-zaman həyat təcrübəsi toplamış, özünün ilkin olaraq yaşayışını təmin etmək üçün əmək alətləri düzəltmiş, əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq kimi təsərrüfat sahələrində çalışmış, suvarma sistemləri qurmuşdur. Ümumiyyətlə isə, insan bütün həyatı boyu yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizə aparmışdır. İnsan öz əzmkarlığı ilə əmək alətləri düzəltmiş, ən azından özünə və ailə üzvlərinə ərzaq şeyləri əldə etmək üçün çalışmışdır. Eyni zamanda tədris, ətrafda baş verən hadisələrə münasibət bildirmək istəyində olmuşdur. Bu baxımdan tam yəqinliklə demək olar ki, ən böyük nəzəri sistem insanın dünyagörüşüdür. Əlbəttə, insanın dünyagörüşünün formalaşmasına ən güclü təsir göstərən amil, dövrün sosial-iqtisadi və siyasi hadisələri olmuşdur. İnsan heç vaxt, heç bir şəraitdə dünyagörüşündən imtina edə bilməz.

Tarixinin ictimai-siyasi və ya tarixi konsepsiyadan istifadə etməməsi onun ümumiyyətlə nəzəriyyədən istifadə etməməsi demək deyil. Nəzəriyyələr, əgər belə demək mümkünsə, dövrün sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətinin, eləcə də yeni elmi nailiyyətlərin bəhrəsi olmuşdur. Yəni müəyyən dövrlərdə müxtəlif elmi sahələrin meydana gəlməsi və inkişafı, sinfi çarpışmalar, siyasi hakimiyyətlərin dəyişməsi, canlı hüceyrələr üzərində davamlı olaraq aparılan elmi tədqiqatlar və bu zaman əldə olunan nailiyyətlər, nəhayət insan cəmiyyətlərində məhsuldar qüvvələrin inkişafında və istehsal münasibətlərində baş vermiş dəyişikliklər və sair bu kimi mühüm hadisələr nəzəriyyələrin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynadığı vurğulanmalıdır.

Hazırda elm aləmində mövcud olan nəzəriyyələr ayrı-ayrı elmi sahələrin, xüsusilə tarix elminin “xidmətindədir” və bununla bağlı çoxsaylı əsərlər yazılıb.

“Tarixi biliyin nəzəri xarakter daşması tezisi Henrix Rikertin əsərlərində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmişdir.

Tarixi biliklərdə nəzəriyyənin rolu haqqında müasir ideyaların inkişafına daha bir töhfə əsrimizin əvvəllərində Rikertin ideyalarını inkişaf etdirən və konkretləşdirən Maks Veber (1864-1920) tərəfindən verildi”.²⁷

Tarixi təcrübədən bəllidir ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətinin dəyişməsi, müxtəlif elmi sahələrdə mühüm yeniliklər və kəşflər nəzəriyyələrə də təsir göstərmiş, “köhnə” nəzəriyyələrə yenidən nəzər-diqqət yetirilməsinə cəhdlər göstərilməmişdi. Lakin bəzi hallarda hər hansı bir sistemin ideoloji tələblərinə tabe edilmiş nəzəriyyə müəyyən bir dövrdən sonra sistemin çöküşü ilə onun da çöküşünün şahidi olmuşuq. Bununla bağlı 1917-ci ildə Rusiya imperiyasında baş vermiş hadisələri misal göstərmək olar. Məsələn, “1917-ci il oktyabr çevrilişinin

²⁷ И.М.Савельева, А.В.Полетаев. **Теория исторического знания:** Учеб. пособие. СПб.: Изд-во «Алетейя. Историческая книга». 2007. 523 с., с.223.

obrazını yaratmaq üçün sovet tarixçiləri tərəfindən hansı titanik səylər göstərildiyini xatırlayaq. Lakin kommunist ideyasının dəyərdən düşməsi ilə həmin ideya da öz etibarlılığını itirmiş oldu.

Nəzəriyyədən məyus olan və onu reallığa təhrif olunmuş baxış kimi ideologiya ilə eyniləşdirən bəzi müasir tarixçilər nəzəriyyədən istifadədən imtina etməyə çalışmışdılar, lakin buna nail ola bilməmişdilər”.²⁸ Çünki, nəzəriyyələr hər hansı bir dövlətə və ya dövlətin ideologiyasına “xidmət etmək” üçün yaradılmamışdır, əksinə o, ayrı-ayrı elmi sahələrə “xidmət etmək” üçün yaradılmışdır.

Nəzəriyyə insan cəmiyyətinin inkişafının hərəkətverici qüvvələrini müəyyən etməkdə müstəsna rol oynayır. İngilis tarixçisi Con Toş “Həqiqət axtarışı...” adlı əsərində nəzəriyyəni dəyərləndirərkən yazırdı ki, “*Tarixi dəyişiklikləri təhlil edərkən nəzəriyyə zəruridir. Tarixçilər vaxtlarının çoxunu dəyişiklik və ya onun çatışmazlığını izah etməyə sərf edirlər. Ən iddialı nəzəriyyələr təkcə tarixdə dəyişikliklərin necə baş verdiyini izah etməyə deyil, həm də bu dəyişikliklərin istiqamətini müəyyən etməyə çalışır. Bu nəzəriyyələrin məqsədi tarixə məna verməklə bəşəriyyətin taleyi haqqında təsəvvür yaratmaqdır*”.²⁹

G.İ.Gerasimov “Nəzəriyyə və tarix” adlı əsərində elm tarixində nəzəriyyənin də böyük rol oynadığını, keçmişin imicini formalaşdıran, onu faktiki materiallarla təmin edən nəzəriyyə olduğunu yazmışdır. Onun fikrincə, “*burada nəzəriyyənin üstünlüyü qeyri-məhdud deyil və əgər faktlar nəzəri formaya integrasiya olunmağa “müqavimət göstərsə” nəzəriyyə dəyişdirilməlidir*”.³⁰

İbn Haldunun tarix nəzəriyyəsinə görə, tarixi faktlar və hadisələr müəyyən əsas qanun və qanunauyğun olaraq baş verir. Tarix sahəsində bilik istehsalı fakt və hadisələrin xüsusiyyətlərinin araşdırılması və müəyyən edilməsi ilə başlayır və onların bir üsula görə qanunlara çevrilməsi ilə başa çatır. Bu dövrdə tarix təkcə fakt və hadisələrin hallarını təsvir edən xronologiya deyil, həm də bu şəraitə xas olan qanun və qanunauyğunluqları müəyyən etmək vəzifəsidir. Qərb yalnız XVIII yüzilin əvvəllərində İbn Haldunun fikirlərinin yetkinlik səviyyəsinə çatdı. ³¹

Bu gün müxtəlif elmi sahələr üzrə Hegelin dealektik idealist konsepsiyası, Marksın tarixi materializmi, eləcə də XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində günəş sistemi və Yer kürəsinin yaranması haqqında Emmanuel Kant və Pyer Laplas nəzəriyyələri, təkamül, neotəkamül, modernizm, postmodernizm, sivilizasiyalar və sair nəzəriyyələr mövcuddur.

Hazırda tarix elm sahəsində daha çox müraciət olunan nəzəriyyələrdən neotəkamülçülük, tarixi materializm (bəzi hallarda neomarksizm), sivilizasiya, postmodernizm nəzəriyyələri qeyd etmək mümkündür. Bu gün Qərbdə daha çox

²⁸ Г.И.Герасимов. **Теория и история**, с.135. <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-istoriya>

²⁹ Дж.Тош. **Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка**. Пер. с. англ. Москва: Издательство «Весь Мир», 2000, с.187.

³⁰ Г.И.Герасимов. **Yenə orada**, с.136.

³¹ Nureddin Nebati. **Yenə orada**, с.150.

neotəkamülçülük və postmodernizm nəzəriyyələrinə üstünlük verildiyini izləmək mümkündür.

Azərbaycan tarixçilərinə gəldikdə isə, müstəqilliyimizin bərpasından (1991-ci ildən günümüzədək) keçən 30 ildən çox müddət ərzində tarixçilərimizin tarixi materializm sistemindən hələ də istifadə etmələrinə rəğmən, qarışıq nəzəriyyələrə də üstünlük verdiklərini qeyd etmək olar. Lakin bu gün milli tarix yazımında, marksist nəzəriyyəsinə istinad olunduğunu inkar etmədən, konkret olaraq hər hansı bir nəzəriyyəyə üstünlük verildiyini demək mümkün deyil. Bununla əlaqədar məqalənin ikinci bölümündə, yəni “Tarix nəzəriyyəsinin Azərbaycan tarixşünaslığında tətbiqi” bölümündə geniş bəhs olunacaq.

Məlumdur ki, *“Tarix nəzəriyyəsi” termini XVIII yüzilin ikinci yarısında Lord Bolinqbrok və Volterin əsərlərində ortaya çıxmışdır. Yeni və ən yeni dövrlərdə tarixi düşüncənin texnikaları və prinsipləri İntibah tarixçiliyi və erkən Avropa yeni dövrünün rəşadətçiliyi əsasında formalaşmışdır.*³²

Aşağıda tarix nəzəriyyəsinə daxil olan nəzəriyyələrdən yalnız beş nümunəsi haqqında qısaca bəhs olunur:

1) Təkamül nəzəriyyəsi (banisi Çarlz Darvin – 1809-1882) – Darvinizm yer kürəsində üzvi aləmin təkamülü nəzəriyyəsidir. Təkamülün əsas hərəkətverici qüvvəsi təbii seçmədir. Təbii seçmə isə yaşamaq uğrunda mübarizənin nəticəsidir. Çarlz Darvinin elmə əsas xidməti bu hərəkətverici qüvvənin kəşf etməsi olmuşdur.

*Təkamül nəzəriyyəsi üçün cəmiyyətin son üç min və ya on minlərlə il ərzində inkişafının universal prinsip və mexanizmlərinin axtarışı xarakterikdir. Fərz olunur ki, cəmiyyət bioloji orqanizmlər ilə analoji olaraq inkişaf edir, bu zaman hansı isə vacib göstəricilər durmadan artırlar.*³³

İngilis tarixçisi Karl Raymond Popper (1902-1994) təkamülün yer üzündə həyatın və ya insan cəmiyyətinin unikal tarixi prosesləri adlandırmışdı.³⁴

Müasir dövrümüzdə Avropa ölkələrinin elm mərkəzlərində bütün canlıların, xüsusilə insanın yaranmasını öyrənən “neo-təkamülçülük” baxışlarının tərəfdarları yeni fikirlər irəli sürməkdədirlər. Bunun da əsas səbəbi müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı, xüsusilə rəqəmsallaşmanın və süni intellektin inkişaf etməsi ilə bəşəriyyətin yaranması haqqında yeni-yeni elmi versiyaların irəli sürülməsidir.

*Neo-təkamülçülüyn əsasını amerikalı antropoloq Lesli Uayt (1902-1972) tərəfindən qoyulduğu və neo-təkamülçülük fikrini 1940-1950-ci illərdə yazmış olduğu əsərlərində irəli sürdüyü qeyd olunur.*³⁵

³² Историческая теория. <https://ponjatija.ru/node/11541>

³³ Плотинский Ю.М. **Модели социальных процессов:** Учебное пособие для высших учебных заведений. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Логос, 2001. – 296 с.: ил. <http://static.bsu.az/w22/neshrlr/Plotinski%20Y.%20Sosial%20prosesl%C9%99rin%20modell%C9%99ri.pdf>

³⁴ К.Р.Поппер. **Нищета историцизма:** Пер. с англ. Перевод С.А.Кудриной. Москва: Издательская группа «Прогресс» ВИА, 1993. 187 с., с.124.

³⁵ **Теория и методология истории:** учебник для вузов. Отв. ред. В.В.Алексеев, Н.Н.Крадин, А.В.Коротаев, Л.Е.Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с., с. 93.

Neo-təkamülçülük XX əsrin ortalarında xarici sosial (mədəni) antropologiyada ən təsirli cərəyanlardan biridir. Neo-təkamülçülük xarici antropologiyaya (etnologiyaya) və arxeologiyaya böyük təsir göstərmişdir.³⁶

Təkamülçülüklə əlaqədar yalnız Qərb mütəfəkkirləri deyil, onlardan da əvvəl müsəlman elm adamları öz sözlərini demişdilər.

*“Bütün Qərb filosoflarının, xüsusilə C.Bruno, Viko, Kondorse, Herder, Sen-Simon, Fixte, Şelling və b. əsərlərində Şərqə münasibətin ana xətti budur ki, Şərq - dünya sivilizasiyasının başlangıcıdır”.*³⁷

Carlz Darvindən təxminən 1000 il əvvəl İraqda yaşayan Şərqi Afrika əsilli bərbər əl-Cahiz (775-868/869) adlı müsəlman mütəfəkkiri heyvanların təbii seçmə adlanan proses nəticəsində necə dəyişdiyi haqqında kitab yazmışdır.

Onun ən məşhur əsəri olan “Heyvanlar kitabı”, 350 heyvan barəsində söz açan bir ensiklopediyadır ki, burada əl-Cahiz Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə son dərəcə oxşar fikirlər irəli sürüb. Həmin əsərdə o, yazırdı ki, heyvanlar sağ qalmaq üçün və mənbələr tapmaq, qurban olmaqdan can qurtarmaq və çoxalmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Sağ qalmaq xətrinə heyvanlar qida tapmaq, qurbana çevrilməmək və artmaq üçün rəqabət xüsusiyyətlərinə yiyələnməli idilər. Bu isə onları nəsilən-nəslə dəyişməyə vadar edib.

Əl-Cahizin ideyaları özündən sonra gələn başqa müsəlman mütəfəkkirlərinə təsirsiz ötürməyib. Onun işləri əl-Fərabî, əl-Ərəbi, əl-Biruni və İbn Xaldun tərəfindən yüksək qiymətləndirilib.³⁸

2) Dialektik idealist yanaşma (Q.Hegel) – bütün təbii, tarixi və mənəvi aləmi proses halında, yəni daim hərəkət, dəyişmə, bir şəkildən başqa şəkllə keçmə və inkişaf halında olan bir proses kimi götürülür. Hegelin mütləq (obyektiv) idealist sistemində təbiət və cəmiyyətin bütün hadisələrinin əsasında “mütləq ideya”, “dünya zəkası” və yaxud “dünya ruhu” durur.

3) Formasion yanaşma (K.Marks, F.Engels) – İnsan cəmiyyətinin təşəkkül tapmasında məhsuldar qüvvələrin inkişafının və istehsal münasibətlərin doğurduğu ziddiyyətlərdən yeni cəmiyyətin meydana çıxması xətti irəli sürülür. K.Marks isə cəmiyyət haqqında elmi “tarixi materializm” adlandırmışdır.

Heç şübhəsiz, XVIII əsrin sonu – XIX yüzillikdə insanlıq cəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq yaranmış müxtəlif baxışlar marksist baxışın yaranmasına səbəb olan əsas amillərdən hesab edilməlidir. Təsədüfi deyil ki, V.İ.Lenin marksist baxışın yaranmasının “üç mənbəsini” qeyd etmişdir: birincisi, Alman fəlsəfəsi (ilk növbədə, Q.V.F.Hegelin idealist dialektikası və L.A.Feyerbaxın materializmi); ikincisi, Britaniya siyasi iqtisadiyyatı (ilk növbədə A.Smitin “əmək dəyər nəzəriyyəsi” və Riçard Consun iqtisadi determinizmi) və üçüncüsü, fransız utopik sosializmi (J.Melye, J.J.Russo, Q.Baböf, K.A.Sen-Simon, Ş.Furye və başqaları) idi. Bu sıraya

³⁶ Теория и методология истории. **Yenə orada**, c. 90.

³⁷ XIX əsr alman fəlsəfəsi. <https://kayzen.az/blog/f%9%99ls%C9%99f%C9%99/4725/XIX-%C9%99sr-alman-f%C9%99ls%C9%99f%C9%99si.html>

³⁸ Təkamül nəzəriyyəsinə Darvindən 1000 il əvvəl irəli sürən ... <https://www.bbc.com/azeri>

*bəşəriyyətin mütərəqqi ideyalarını inkişaf etdirən maarifçi xadimlərinin, eləcə də cəmiyyətin sinflərə bölünməsinə və sinfi mübarizəni üzə çıxarmış fransız tarixçiləri A.Tyerri, F.Minye və F.Gizonun fikirlərini də əlavə etmək lazımdır.*³⁹

Marksın özü də etiraf etmişdir ki, mənə gəlincə, nə müasir cəmiyyətdə sinflərin mövcudluğunu, nə də onların öz aralarında mübarizəsinin kəşf edilməsi mənim xidmətlərim deyildir. Məndən çox-çox əvvəl burjua tarixçiləri bu sinfi mübarizənin tarixi inkişafını, burjua iqtisadçıları isə sinflərin iqtisadi anatomiyasını irəli sürmüşdülər.⁴⁰

K.Marks tarixi materializm nəzəriyyəsinin əsas terminini “istehsal üsulu” adlandırmışdır. Formasiya yanaşmanın baniləri K.Marks və F.Engelsin fikrincə, sosial dəyişikliyin müəyyənədicisi səbəbi cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin dialektikasıdır ki, onların böyüməsi istehsal metodunun dəyişməsinə, bu isə öz növbəsində formasiyanın dəyişməsinə səbəb olur.

İctimai inkişafın Marksist nəzəriyyənin dünyada şöhrətlənməsində sovet ictimaiyyətsünasları – filosofları, tarixçiləri, iqtisadçıları, sosioloqları mühüm rol oynamışdır.

4) Sivilizasiya yanaşma⁴¹ – tarixə yerli sivilizasiyaların doğuşu, inkişafı və süqutu mərhələlərindən keçməsi kimi baxılır. Sivilizasiya nəzəriyyəsi cəmiyyətin tarixini və inkişafını ayrı-ayrı, bir-birindən asılı olmayan və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik “sivilizasiyalar” (mədəni-tarixi tiplər) prizmasından öyrənən metodoloji baxışdır.

Sivilizasiya nəzəriyyəsi bəşər tarixini vahid xətt kimi deyil, müxtəlif dövrlərdə və coğrafiyalarda yaranmış, özünəməxsus mədəni, dini, texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərə malik lokal sivilizasiyaların (Şumer, Misir, Roma, İslam, Qərb və s.) inkişafı, qarşılıqlı təsiri və ya toqquşması kimi izah edən yanaşmadır. Bu nəzəriyyə mədəniyyətlərin bütövlüyünü və dəyərini ön plana çıxarır.

İbn Haldun (1332-1406) da digər filosoflar kimi hər bir hadisənin, o cümlədən sivilizasiyanın dörd səbəbinin olduğunu bildirmişdi. O, sivilizasiyanın yaradıcı səbəbi əsabiyyət,* məqsədi ümumi fayda və xeyir, formal səbəbi dövlət, maddi səbəbi isə ictimai-iqtisadi təşkilatlar olduğunu qeyd etmişdir.⁴²

İbn Haldun sivilizasiyanın inkişafı və tənəzzülündə sosial ədalət prinsipinin də əsas rol oynadığını vurğulamışdır. İbn Halduna görə sivilizasiyanın süquta uğramasının göstəriciləri aşağıdakılar hesab olunmalıdır.

³⁹ Теория и методология истории: учебник для вузов, с. 55. theory-method-history.pdf – Foxit PDF Reader

⁴⁰ Теория и методология истории: учебник для вузов, с.56.

* Sivilizasiya yanaşmanın baniləri Nikolay Danilevski (1822-1885). Maks Veber (1864-1920), Osvald Şpenqler (1880-1936), Arnold Toynbi (1889-1975) olmuşdur.

⁴¹ Kərim Şükürov. *Azərbaycan tarixi*. Üç hissədə. I hissə. *Yenə orada*, s.30-31.

* qohumluq əlaqəsi.

⁴² Bavardeh Mohammadzadeh Faranak. *İbn Halduna görə sivilizasiyanın inkişafı və tənəzzülü*. Avtoreferatı, Bakı. 2016, s.15.

1. Paytaxtın zəifləməsi və parçalanması; 2. Texnikanın və sənayenin tənəzzülü; 3. Ziyahıların hakimiyyətlə əlaqəsinin kəsilməsi; 4. Təhsil, elm və incəsənətin səviyyəsinin aşağı enməsi; 5. Qıtlıq və aclıq. 6. Ölüm halları; 7. Şəhər strukturunun dağılması.⁴³

5) Modernizm nəzəriyyəsi ənənəvi cəmiyyətlərin müasir cəmiyyətlərə doğru dəyişməsinə öyrənən nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyə cəmiyyətlərin təkamül yolu ilə daha mürəkkəb və inkişaf etmiş formaya doğru irəlilədiyini iddia edir. Modernizm nəzəriyyəsi bir çox sahədə, o cümlədən iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət və sosial həyatda baş verən transformasiyaları izah etməyə çalışır.

Modernləşmə sözün birinci, geniş mənasında, tədqiqatçılar tərəfindən *“ənənə”dən “müasirliyə” bir hərəkət kimi genişlənmiş, bir neçə əsri əhatə edən, hərtərəfli tarixi bir dövr kimi şərh olunur.*⁴⁴

Modernizm nəzəriyyəsinin inkişafında Artur Şopenhauer (1788-1860), Rixard Vaqner (1813-1883), Fridrix Nitsşe (1844-1900), Oskar Vayld (1854-1900) böyük rol oynamışdılar. Onlar Avropa rəşadətçiliyinə, hər şeyi qəliblərə salınmasına, anlaşılmazlığa qarşı çıxış etmişdirlər.

1950-60-cı illərdə əsasən ABŞ-da formalaşan Modernizm nəzəriyyəsinin baniləri və nümayəndələri Uolt Rostou, Tolкотt Parsons, Daniel Lerner və Seymur Martin Lipset hesab olunurlar.

XX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq qabaqcıl ölkələrdə modernizm böhran keçirməyə başlamış, bir müddətdən sonra postmodernizmə keçmişdir. Postmodernizm nəzəriyyəsi məşhur filosof J. Liotarın (1702-1789), Jak Derridanın (1930-2004) və digərlərinin fəlsəfi konsepsiyası əsasında yaranıb.

Postmodernizm nəzəriyyəsinin əsas mahiyyətinə gəldikdə isə burada mütləq həqiqətin, vahid reallığın və obyektivliyin inkar edilməsi, bunun əvəzinə çoxşaxəlilik, nisbilik və subyektivliyin ön plana çıxarılmasıdır.

Tarixçilər arasında tarixi nəzəriyyəyə marağın zirvəsi XIX yüzilin son və XX yüzilin birinci yarısında özünü büruzə vermişdi. *Q. Rikert və N. İ. Kareevin dövründə tarixi nəzəriyyəni tarix fəlsəfəsinə və tarixi nəzəriyyənin özünə (tarix metodologiyası) bölməyi qəbul edirdilər.*⁴⁵

Həç şübhəsiz, tarixi tədqiqatlarda metodologiya xüsusi önəm daşıyır. Çünki metodologiyasız elmi tədqiqatın aparılması mümkün deyil. Bu baxımdan metodologiya biliklərin əldə olunması üçün istifadə olunan metodlar toplusudur. O, tədqiqatın necə aparılmalı olduğunu müəyyən edir. Metodologiya həm də mövcud nəzəriyyələrin və nəticələrin tənqid və inkişafı üçün zəmin yaradır.

Nəzəriyyə və metodologiya bir-birini tamamlayan anlayışlardır. Əgər nəzəriyyə “nə” sualına cavab verirsə, metodologiya “necə” sualını cavablandırır. Elmi tədqiqatların effektivliyi bu iki komponentin vəhdətindən çox asılıdır.

Tarix nəzəriyyəsinin metodları keçmiş hadisələri təhlil etmək, şərh etmək və dərk etmək üçün istifadə olunan elmi yanaşmalardır. Əsas metodlara tarixi-

⁴³ Bavardeh Mohammadzadeh Faranak. **Yenə orada**, s.18.

⁴⁴ Теория и методология истории: учебник для вузов, s.133.

⁴⁵ Историческая теория. **Yenə orada**.

genetik, tarixi-müqayisəli, sistemli-struktur, tarixi-tipoloji və mənbəşünaslıq metodları daxildir.

Tarixi genetik metodun tətbiqi zamanı hadisələrin inkişafını xronoloji ardıcılıqla izləməyə, onların yaranma və inkişaf prosesində öyrənilməsi ön plana keçir. Tarixi-müqayisəli metodun tətbiqinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada fərqli zaman və məkanlarda baş verən hadisələrin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edərək ümumi qanunauyğunluqları müəyyən etmək mümkündür. Sistemli-struktur metodu hadisəni bütöv sistem kimi təhlil təhlil edir. Yəni tarixi hadisəni müəyyən bir strukturun (məsələn, iqtisadi, sosial, mədəni) hissəsi kimi kompleks şəkildə araşdırır. Tarixi-tipoloji metod tarixi hadisələri şəxsiyyətləri və ya prosesləri müəyyən əlamətlərinə görə qruplaşdırır (tiplərə bölür). Tarix nəzəriyyəsinin mənbəşünaslıq metodu isə yazılı, maddi və digər tarixi mənbələrin etibarlılığını və məlumatların doğruluğunu yoxlayır.

Tarix nəzəriyyələri insan cəmiyyətinin inkişaf qanunauyğunluqlarını, keçmiş hadisələri və mədəni prosesləri elmi şəkildə izah edən yanaşmalardır. Nəzəriyyələr isə tarixi prosesləri təhlil etmək üçün müxtəlif metodoloji cərgilər təqdim edir.

Tarix nəzəriyyəsi *tarixi tədqiqatların bütün mərhələlərində mövcuddur: mövzunun seçilməsindən tutmuş nəticələrin formalaşdırılmasına qədər. Onun köməyi ilə mənbələr seçilir, fərziyyələr və məntiqi sxemlər qurulur və sınaqdan keçirilir, müşahidə şərtlərinə, alətlərin seçilməsinə və hadisələrin təfsirinə vahid təsir göstərir.*⁴⁶

Tarix nəzəriyyəsinin elmi mahiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edərək, burada onun ümumiləşdirici xarakterinə, metodoloji və izahedici funksiyasına, proqnostik cəhətinə və fəlsəfi əsaslara söykənməsinə diqqət etmək lazımdır.

Tarix nəzəriyyəsinin elmi mahiyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin qısa izahına nəzər yetirək: 1) Ümumiləşdirici xarakteri: Tarix nəzəriyyəsi ayrı-ayrı faktları deyil, onların əsasında formalaşan ümumi meylləri, modelləri və qanunauyğunluqları öyrənir; 2) metodoloji funksiyası: o, tarixçinin tədqiqat üsullarını (məs. analiz, sintez, müqayisə və s.), yanaşma tərzini və izah prinsiplərini müəyyən edir; 3) izahedici funksiyası: tarixi hadisələrin səbəblərini (tarixi proseslərin niyə və necə baş verdiyini, onların genetik inkişaf qanunauyğunluqlarını), sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni amillərlə əlaqələrini obyektiv şəkildə aşkar edir. O, insan fəaliyyətinin, dünyagörüşünün və ictimai münasibətlərin inkişaf dinamikasını təhlil edir; 4) proqnostik – dünyagörüşü funksiyası: Keçmişin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənməklə gələcək ictimai proseslər barədə elmi nəticələr çıxarmağa imkan yaradır. Eyni zamanda keçmişin səhvlərindən nəticə çıxarmaq və tarixi prosesi bütöv şəkildə dərk etmək üçün zəmin yaradır; 5) fəlsəfi əsaslara söykənməsi: Tarix nəzəriyyəsi

⁴⁶ Теория и методология исторической науки: терминологический словарь / отв. ред. А.О.Чубарьян, Л.П.Репина, О.В.Воробьева, третье издание, испр. и доп. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2025. 656 с. (Профессия – историк / общ. ред. О.В.Воробьевой; вып. VI), с.559.

tarixin mənası, istiqaməti, subyektləri (xalq, şəxsiyyət, sinif, dövlət və s.) haqqında fəlsəfi baxışlarla sıx bağlıdır.

Müasir dövrdə tarixi tədqiqatların yeni istiqamətlərinə Annalar məktəbi, tarixi antropologiya, gender tarixi, gündəlik tarix və mikrotarix, şifahi tarix daxildir.

“Tarixi antropologiya, 1970-ci illərdən bəri antropoloji metodların (etnologiya, mədəni antropologiya) sistemli istifadəsinə yönəlmiş tarixşünaslıq hərəkatını təyin etmək üçün istifadə olunan şərti bir termdir və bu, davam edən proseslərə iştirakçıların perspektivindən baxmaq istəyində, eləcə də bütüün növ sosial təcrübələrin (ümumi tarix, gündəlik tarix) öyrənilməsində ifadə olunur. Elə olur ki, “tarixi antropologiya” termini ən çox məktəblə, daha dəqiq desək, Annallar hərəkatı ilə əlaqələndirilir.*

*Annallar hərəkatı 1929-cu ildə Strasburqda başlamış və Lyusen Fevra (1878-1956) və Mark Blok (1886-1944) tərəfindən “iqtisadi və sosial tarix Annalları”** “jurnalının nəşri ilə əlaqələndirilir”. Jurnalın təsisçiləri, əksər tarixçilərin ikinci dünya müharibəsinin travmatik təcrübəsini, sosial çevrilişləri və ya elmi dünyagörüşünün həqiqətən inqilabi transformasiyasını görməzdən gələrək “köhnə yolla” işləməyə üstünlük verdiyi bir dövrdə tarixi tədqiqatların kökündən yenilənməsini arzulayırdılar”.⁴⁷*

İkinci dünya müharibəsindən sonra (1946-cı ildə) “İkinci Annallar”ın Fransada yaradılmasında Fernan Brodle (1902-1985) və Ernest Labrussun (1895-1988) xidmətləri böyükdür.

1969-cu ildən başlayaraq “Annallar”ın redaksiyasında da yenidən dəyişiklik olundu. Belə ki, F.Braudelin təkbaşına rəhbərliyi Jak Le Goff, E.Le Rua Ladyuri və M.Ferraudun kollegial rəhbərliyi ilə əvəz olundu. Bununla da “Üçüncü Annallar” dövrü başladı.

1980-ci illərin sonlarında yenilənmiş Annallar (dördüncü Annallar) hərəkatına М.Фуко, П.Бурдьё, М.Болтански, Л.Тевеню, П.Рикёр, М.де Серто daxil idi.

Tarix elminin digər bir tədqiqat sahəsi olan *“Gündəlik həyat tarixi” tarixi biliklərin bir qoludur və onun əsasını tarixi, mədəni, siyasi, etnik və dini kontekstlərdə insanın gündəlik həyatının sahəsi təşkil edir.*

Gündəlik həyat tarixin əsas diqqət mərkəzində “insanların şərh etdiyi və onlar üçün vahid həyat dünyası kimi subyektiv əhəmiyyət kəsb edən reallıq” durur; bu reallığın hərtərəfli öyrənilməsidir. “Gündəlik həyat” termininə gəldikdə isə, S.Freydin “Gündəlik həyatın psixopatologiyası” (1904) əsəri, bəlkə də, adı “gündəlik həyat” anlayışını özündə ehtiva edən ilk elmi kitab” hesab olunur.⁴⁸*

* Məktəbi.

** Sənamələri.

⁴⁷ **Теория и методология истории:** учебник для вузов, с.263.

* müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanların həyat dünyası, davranışları və hadisələrə emosional reaksiyaları.

⁴⁸ **Теория и методология истории:** учебник для вузов, с.313.

Əlbəttə, tarixşünaslıqda tətbiq olunan nəzəriyyələr çoxdur. Ona görə də onların hamısının bir məqalə çərçivəsində təhlil etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan, nəzəriyyələrlə bağlı aparılan qısa təhlillərlə fikrimizi tamamlayıb ümumi nəticəyə gəlmək olar.

Beləliklə, aparılan təhlillər sübut edir ki, müxtəlif tarixi mövzuların öyrənilməsində çoxsaylı nəzəriyyələr mövcuddur. Tarixi araşdırmalarda nəzəriyyəsiz mümkün olmadığı kimi, araşdırmasızda nəzəriyyənin təsiri təsirsizdir. Ona görə də tarixlə nəzəriyyə arasındakı sıxı əlaqə vacibdir. Bu baxımdan faktları axtarmağa, toplamağa, seçməyə və təhlil etməyə başlayan tarixçinin müəyyən istinad etməli olduğu nəzəriyyə də olmalıdır.

Tarix nəzəriyyəsinin Azərbaycan tarixşünaslığında tətbiqi

Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığında tarix nəzəriyyəsinin tətbiqi XX–XXI yüzilliyin əvvəlləri dövrünü iki mərhələyə (nisbi bölgü) bölmək olar. Məsələn, birinci mərhələ kimi Sovet dövrü tarixşünaslığını (1920–1991-ci illər) qeyd etmək olar. Bu dövrün əsas nəzəri bazası marksist-leninist nəzəriyyə hesab olunurdu. Rəsmi olaraq tarixi hadisələrin, insanlıq cəmiyyətinin öyrənilməsi Marksın tarixi materializm nəzəriyyəsinə söykənən ictimai-iqtisadi formasiyalar üzərindən öyrənilməsinə istiqamətləndirilmişdi. Başqa sistemlər və nəzəriyyələr isə birdəfəlik inkar edilirdi. Onun xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə (sinfi yanaşma baxımından) tarixi hadisələr sinfi mübarizənin təzahürü kimi təqdim edilirdi. Tarixi əsərlərdə partiya prinsipi, yəni Kommunist Partiyasının maraqları əsas götürülürdü. 70 ildən çox bir müddət ərzində sovet tədqiqatçıları tərəfindən dövlət səviyyəsində dərindən öyrənilən və tətbiq olunan marksist nəzəriyyə sovet dövlətinin ideoloji əsaslarını təşkil etmişdir (ideoloji nəzarət). Tarix elminin ideologiyalaşdırılmasının əleyhinə gedən ingilis tarixçisi Cenkins Keyt haqlı olaraq yazırdı ki, “*mənim üçün təfsiri müəyyən edən şey metod və sübutdan kənarda, nəticə etibarilə ideologiyadır*”.⁴⁹

Azərbaycan tarixinin müəyyən dövrlərinin yazılması uzun illər elmi obyektivlikdən və tarixi reallıqlardan uzaq olmuş, xalqımızın tarixini saxtalaşdırmaq, birtərəfli qiymətləndirmək, xüsusilə milli məsələlərin təhrif olunması zəminində köklənmiş və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir.

Sovet dövründə Azərbaycan tarixçilərinin – İsmayıl Hüseynovun (1910-1969), Əlisöhbət Sumbatzadənin (1907-1992), Zülfəli İbrahimovun (1910-1972) və başqa alimlərin elmi araşdırmalarının nəticəsi olaraq yazılmış 3 cildlik “Azərbaycan tarixi” kitabı⁵⁰ marksizm-leninizm metodologiyasının şərtləri daxilində, sovet idiooloji sisteminin sərt təpikisi altında yazılmışdır. Ümumiyyətlə isə, sovet dövründə yazılmış bütün tarixi əsərlər bir nəzəriyyə – tarixi materializm nəzəriyyəsinin əsas üsulu olan “istehsal üsulu” sisteminə əsaslanırdı. Yazılan tarixi əsərlər, xüsusən orta

⁴⁹ Jenkins Keith. **Yenə orada**, s. 26-27.

⁵⁰ **История Азербайджана**. В трех томах. Т.І. Баку: Академии Наук Азербайджанской ССР, 1958; Т.ІІІ. Часть первая. Баку: Академии Наук Азербайджанской ССР, 1963. 540 с.

və ali məktəb dərslərlərinin beş ictimai-iqtisadi formasiya sisteminə uyğun yazılması məcburi idi.

Müstəqillik və milli azadlıq hərəkatları, eləcə də bəzi tarixi şəxsiyyətlər neqativ təqdim olunurdu. Məlumdur ki, sovet dövründə yazılan əsərlər “formaca milli, məzmunca sosialist” prinsiplərini özündə əks etdirməli idi. Yəni hər millət öz dilində əsərlər yazı bilərdi. Amma həmin əsərlərin məzmunu və mahiyyəti sovet dövlətinin – kommunist partiyasının ideoloji prinsiplərini və marksist-leninist konsepsiyasını özündə ehtiva etməli idi.

Beləliklə, bəhs olunan dövrdə beynəlmiləçilik ideyası ilə türkçülük, islam və digər milli-ideoloji tendensiyalar ziddiyyət təşkil edirdi. Yuxarıdan istiqamətləndirilən tədqiqat mövzuları isə Rus-Sovet-Azərbaycan dostluğunu, quldarlıq, feodalizm və kapitalizmin tənqidi, sosializm və kommunizmin tərifləri, neft sənayesinin inkişafını və fəhlə-kəndli hərəkatını əks etdirməli idi.

İkinci mərhələni (1991-ci ildən günümüzədək) keçid dövrü, həm də milli tarixşünaslığımıza yeni yanaşma dövrü kimi xarakterizə etmək olar ki, bu mərhələnin də əsas nəzəri bazasını Milli dövlətçilik, post-sovet reabilitasiyası, post-sovet milli tarixçilik, eyni zamanda metodoloji modernləşmə təşkil edir.

Lakin etiraf olunmalıdır ki, müasir dövrdə tarix nəzəriyyəsinin Azərbaycan tarixşünaslığında tətbiqi problem kimi sistemli, monoqrafik və ya dissertasiya şəkilində geniş tədqiq olunmayıb. Bu isə mövzunun aktual və perspektivli olduğunu göstərir. Lakin bu problem müxtəlif istiqamətlərdə dağınıq şəkildə araşdırılmasına cəhdlərin olduğunu demək mümkündür.

Azərbaycan tarixşünaslığının formalaşması kontekstində XX yüzil tarixşünaslığının mərhələləri, müstəqillik dövrü tarix yazımı və xarici tarixşünaslıqda Azərbaycan tarixinin interpretasiyası problemindən bəhs edərkən, burada nəzəri əsaslar müzakirə olunsada, “tarix nəzəriyyəsi → milli tarix yazımı modeli” xətti ayrıca problem kimi qoyulmur.

Müasir dövrdə aparılan elmi tədqiqatları dərinlən izləyərkən hələ də tarix nəzəriyyəsinin tarixşünaslığımızda tətbiqi məsələsində də marksist nəzəriyyə öz təsir gücünü, tam olmasa da, hər halda saxladığını görmək olar.

Düzdür, sosializm sisteminin dağılması ilə tarixə kommunist partiyasının nəzarəti, yuxarıdan direktiv göstərişlər, tarixi reallıqların təhrif olunması, tarixçilərə yalnız bir nəzəriyyədən – “marksist nəzəriyyədən məcburi istifadə etmək” kimi məsələlər aradan qalxmış və “formaca milli, məzmunca sosialist” prinsiplərini özündə ehtiva edən prinsiplərə son verilmişdir.

Bu gün tarixçilərin bir qismi 5 ictimai-iqtisadi formasiyanın - ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və kommunizm mərhələlərindən quldarlıq və sonuncu kommunizm mərhələlərini qəbul etmirlər. Eyni zamanda cəmiyyətin köklü dəyişməsində “sınıf mübarizə hər şeyi həll edir” prinsipindən də imtina edirlər. Bütün bunlarla yanaşı tarixi əsərlərin, xüsusilə ümumləşdirilmiş əsərlərin Marksın tarixi materializminə (ictimai-iqtisadi formasiya sistemində) uyğun yazılması və öyrənilməsi hələ də davam edir. Məsələn, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun

redaktəsi ilə “Azərbaycan tarixi” əsərinin yenidən işlənmiş ikinci nəşrində⁵¹ qeyd olunur ki, “*Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi ictimai-iqtisadi formasiyalar üzrə aparılır. Digər təlimlərdən fərqli olaraq bəşəriyyət tarixinin ictimai-iqtisadi formasiyalara bölünməsi tarixi prosesin qanunauyğun inkişafına daha uyğun gəlir*”.⁵²

Akademik nəşr olan Yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin də ictimai-iqtisadi formasiya sistemi üzərindən yazıldığını qeyd etmək olar.⁵³

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə Ali məktəb tələbələri üçün yazılmış dərsliklərin, demək olar ki, böyük bir qismi məhz Marksın formasion sistemi üzərindən yazıldığını göstərmək olar.⁵⁴

Marksist nəzəriyyədən hansı səbəblərdən tamamilə imtina edilməyib sualına müasir Azərbaycan tarixçilərinin cavabları da maraq doğurur. Məsələn, professor Kərim Şükürov “*bütün postsvet məkanında olduğu kimi Azərbaycan tarix elmində də Marksdan imtina adi hal aldığı*” və “*... nəzəriyyə sahəsində axtarıslara kifayət qədər diqqət verilmədiyini*” qeyd edir. Onun fikrincə, “*digər nəzəriyyələrin Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi praktikası yoxdur*”. Bununla belə o, Azərbaycan tarixi yeni nəzəri ümumləşdirmələr üçün əsaslı və inkar olunmaz material verdiyini göstərir:

1) “*Azərbaycanın tarixi inkişafında bir-birini əvəz edən sivilizasiyalar (dövlər) fərqlənir; 2) bu sivilizasiyalar bir-birilə mürəkkəb qarşılıqlı təsirdə olur; 3) Azərbaycan tarixi tarixi inkişafın ümumi qanunauyğunluqlara malik olduğunu təsdiq edir*”.⁵⁵

Akademik Şahin Mustafayevin yanaşması belədir: “*bu nəzəriyyə tarixi prosesi subyektiv səbəblərlə deyil, ictimai inkişafın obyektiv qanunları ilə izah edilən və bir-birini ardıcıl şəkildə əvəz edən dövrlər (ictimai-iqtisadi formasiyalar) sxemi*

⁵¹ **Azərbaycan tarixi.** Dərslik. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı. 2007. 720 s.

⁵² **Azərbaycan tarixi.** Dərslik. **Yenə orada**, s.14.

⁵³ **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. I cild (Ən qədimdən – b.e. III əsri). Bakı: “Elm”. 2007. 520 s. + 40 s. illüstrasiya; yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: “Elm”. 2007. 608 s. – 24 s. illüstrasiya; yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: “Elm”. 2007. 592 s. + 56 s. illüstrasiya.; yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: “Elm”. 2007. 504 s. + 48 s. illüstrasiya. yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: “Elm”. 2008. 696 s. + 40 s. illüstrasiya.; yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı: “Elm”. 2008. 568 s. + 48 s. illüstrasiya; yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: “Elm”. 2008. 608 s. + 80 s. illüstrasiya.

⁵⁴ Qəzənfər Rəcəbli. **Azərbaycan tarixi.** Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 544 s.; İsmayıl Məmmədov. **Azərbaycan tarixi**, dərslik. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2005. 486 s.; H.Nağıyev, Həcər Verdiyeva. **Azərbaycan tarixi** (e.ə. IX-XII əsrlər). Dərs vəsaiti. I hissə. Bakı: 2007; H.Qəniyev. **Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində)** Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2019. 499 s.; İ.T.Nuriyeva. **Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək)**. Texniki Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2019. 624 s.

⁵⁵ Kərim Şükürov. **Yenə orada**, s.29-30.

çərçivəsində nizamlayır".⁵⁶ Bununla belə, Ş.Mustafayev müasir şəraitdə Azərbaycanda tarixi araşdırmalar, özəlliklə tarixin dövrləşdirilməsi sahəsində marksizmin ictimai-iqtisadi formasiyalar nəzəriyyəsinin heç bir modifikasiyasız və sovet dövründə olduğu kimi tətbiq edilməsi mümkün və məqsədəuyğun olmadığını önə çəkir. Onun fikrincə, *"... bu, heç də bu və ya digər xalqın tarixində sosial-iqtisadi amillərin önəmli rolunun inkar edilməsi mənasına gəlmir. Azərbaycan tarixçiləri ciddi şəkildə nəzəri fikrin inkişafı, tarixi araşdırmalarda bu gün dünya tarix elmində mövcud olan ən adekvat və optimal metodoloji prinsiplərin öyrənilib istifadə olunması haqqında düşünməlidirlər"*.⁵⁷

Ş.Mustafayev formasion sistem nəzəriyyəsinin qüsurlarından bəhs edərkən, qüsurların daha çox *"nəzəriyyənin özünə deyil, onun sovet ideoloji çərçivəsində necə işlənilib şərh olunmasına və nəzəriyyəni sıxan, onun daxili çevikliyi məhdudlaşdıran və zamanın tələblərinə uyğun şəkildə təkamülünə mane olan həmin ideoloji konstruksiyaların doqmatizmi və sərtliyinə"* aid edir.⁵⁸

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi hələlik yalnız Marksın nəzəriyyəsinin tətbiqindən bəhs etməli olduğunu qeyd edən professor Kərim Şükürov yazır ki, *... bu nəzəriyyə Azərbaycan tarixini kifayət qədər aydın şərh etməyə imkan verməmişdir*.⁵⁹

İkinci mərhələnin (1991-ci ildən günümüzədək) xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən ilk növbədə burada *"... Azərbaycanda tarix elminin məzmun və strukturunda, elmi kadrların hazırlanmasında ağırlı dəyişikliklər prosesi baş verdi"*yini qeyd etmək olar.⁶⁰

İkinci mərhələdə, həm də milli identiklik axtarışı fonunda Sovet dövründə susdurulan tarixi şəxsiyyətlərin həyatının, ictimai-siyasi fəaliyyətinin və təhrif olunmuş tariximizin yeni baxış bucağından dəyərləndirilərək yenidən yazılması gündəmə gəldi. Reabilitasiya prosesində Cümhuriyyət dövrü, 1937-ci il represiyaları, soyqırımları, etnogenez, Azərbaycan xalqının formalaşması və sair bu kimi mövzuların araşdırılması ön plana keçmişdir.

XX-XXI əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elmi öz inkişafında kifayət qədər məhsuldar bir dövr yaşayır, onun əsas vektoru sovet tarix elminin böhranının nəticəsi olan milli tarixin əsaslı şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsi və yazılmasıdır.⁶¹

⁵⁶ Şahin Mustafayev. **Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri.** Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2020. s.36.

⁵⁷ Şahin Mustafayev. **Yenə orada**, s.36-37.

⁵⁸ Şahin Mustafayev. **Yenə orada**, s.33.

⁵⁹ Kərim Şükürov **Yenə orada**, s.32.

⁶⁰ Эльдар Исмаилов, Ильгар Нифталиев. **Национальные истории на постсоветском пространстве – II.** Под редакцией Ф.Бомсдорфа, Г.Бордюгова. Москва: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009. с.201.

⁶¹ İradə Bağirova. **Dünya və Azərbaycan tarixinin nəzəri problemləri.** Azərbaycan tarixşünaslığı 2024/Cild (85) №1, s.14.

Bu mərhələdə tədricən multidissiplinar yanaşmalar, qloballaşma və beynəlxalq əməkdaşlıq genişlənir. Eyni zamanda rəqəmsallaşma, süni intellekt tarixi araşdırmalarda daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladığını da demək mümkündür.

Bununla belə, professor Kərim Şükürov “Azərbaycan tarixi” əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, “... *Azərbaycanda tarix elminin nəzəri-metodoloji problemləri üzrə fundamental tədqiqatlar yoxdur, olanlarda da demək olar ki, Azərbaycan tarixi materialı nəzərə alınmur, yalnız kommentari xarakteri daşıyır*”.⁶² Onun fikrincə, “*Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə onun nəzəri, metodoloji məsələlərindən başlanmalıdır*”.⁶³

Bunun üçün tarixçilər tarix nəzəriyyəsini, eləcə də onun metodoloji əsaslarını dərinlən bilməli və onları öz elmi-tədqiqatlarında istifadə etməyi qarşılarına vacib şərtlərdən biri kimi qoymalıdırlar.

Azərbaycan tarix elmində nəzəriyyə və metodologiyadan istifadə edərkən plüralizmin əsas faktor kimi tədricən önə çıxdığını, tarix yazımında problemləri aradan qaldırmaq üçün irəli sürülən yeni təklifləri, tarixşünaslıqda yeni elmi yanaşmaları, rəqəmsal texnologiyayı özündə ehtiva edən, ancaq o qədər də çox olmayan elmi-tədqiqat əsərlərin yazıldığını qeyd etmək olar. Yuxarıda qeyd olunanları Azərbaycan tarixçilərinin – Rauf Hüseynovun,⁶⁴ Aydın Balayevin,⁶⁵ Cəmil Həsənlinin,⁶⁶ Pərvin Dərabadinin,⁶⁷ Eldar İsmayılovun,⁶⁸ Kərim Şükürovun,⁶⁹ Şahin Mustafayevin,⁷⁰ İradə Bağirovanın,⁷¹ Pərvin Ahəncinin⁷² və b. əsərləri üzərindən izləmək mümkündür.

⁶² Kərim Şükürov. **Yenə orada**, s.15.

⁶³ Kərim Şükürov. **Yenə orada**.

⁶⁴ Rauf A.Hüseynov. **Azərbaycan tarixinin konsepsiyası (Концепция истории Азербайджана)**. Bakı: Elm, 1999, 24 c.

⁶⁵ Айдын Балаев. **Этно-языковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.** Bakı: «Нурлан», 2005. 328 c.; **Азербайджанская нация**. Москва: Типография “Тиражи. Ru”, 2012. 327 c.

⁶⁶ Джамил Гасанлы. **СССР–Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953)**. Москва: «Центр Пропаганды», 2008. 663 c.

⁶⁷ Парвин Дарабади. **Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века**: монография. П.Дарабади. Москва: Весь Мир, 2010. 216 c.

⁶⁸ Эльдар Исмаилов. **Очерки по истории Азербайджана** / Э.Р.Исмаилов. Москва: Флинта, 2010. 424 c.

⁶⁹ Kərim Şükürov. **Azərbaycan tarixi**. Üç hissədə. I hissə. Elmi-nəzəri və praktik problemləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004. 234 s.

⁷⁰ Şahin Mustafayev. **Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri**. Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2020. s.36.

⁷¹ İradə Bağirova. **Dünya və Azərbaycan tarixinin nəzəri problemləri**. Azərbaycan tarixşünaslığı 2024/Cild (85) №1, s.14.

⁷² Парвин Аханчи. **Нефтепромышленные рабочие Баку (конец XIX – начало XX веков)** [Текст]: по личным делам рабочего персонала «Товарищества нефтяного

Ümumiyyətlə, tarix nəzəriyyəsi milli tarixşünaslıq üçün tarixi hadisələrin elmi prinsiplərlə araşdırılmasını, səbəb-nəticə əlaqələrinin düzgün qurulmasını, təsadüfi yox, qanunauyğunluqlar əsasında izahını təmin edir. Yəni tarix nəzəriyyəsi olmadan tarix, yalnız faktların sadalanması səviyyəsində qala bilər.

Milli tarixşünaslıqda tarix nəzəriyyəsi milli maraqları nəzərə almaqla yanaşı, həm də obyektivlik, tarixi həqiqət və mənbəyə sədaqət kriteriyalarını qorumağı tələb edir. O, milli tarixşünaslıqda yazılı, maddi və şifahi mənbələrin tənqidi təhlilini, onların yaranma şəraitinin və məqsədinin araşdırılmasını əsas kriteriya kimi qəbul edir.

Nəticə

Bu gün müasir Azərbaycan tarix elmi ideoloji təzyiqlərdən qurtularaq, tək nəzəriyyə prinsipindən nəzəri-metodoloji müxtəlifliyə doğru ciddi inkişaf mərhələsini qeyd etməliyik. Əlbəttə, bunun əsas səbəblərini sovet sisteminin çöküşündən sonra yaranmış reallıqlarda axtarmaq lazımdır. Burada müasir Rusiya tarixçisi A.K.Sokolovun, post-sovet dövrünün tarix elmi ilə əlaqədar dediyi və Azərbaycan tarix elmi üçün də keçərliliyi olduğu fikirləri dövrün reallıqlarının bariz nümunəsi kimi dəyərləndirmək olar. A.K.Sokolov yazırdı: *siyasi-ideoloji məhdudiyyətlərin və senzuranın aradan qalxması; mənbələrə çıxış imkanlarının genişlənməsi; arxivlərin tam olması da, hər-halda onların bir qisminin açılması; xaricdə işləmək imkanlarının genişlənməsi; elmi, o cümlədən dövlətlərarası əlaqələrin intensivləşməsi, alimlərin birbaşa və dolayısı ilə beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi, xarici ədəbiyyatlardan istifadənin genişlənməsi; elmi tədqiqatların və kommunikasiyaların texniki bazasının, eyni zamanda informasiya texnologiyasının sürətli inkişafı; elmi nəticələrin nəşr etdirmək imkanlarının artması indiki Rusiyada tarix elminin inkişafına təsir edən əsas amillərdəndir.*⁷³

Beləliklə, mövcud ədəbiyyatların bir qismi üzərindən aparılan təhlillər belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, tarixi hadisələrin yazılmasında tarix nəzəriyyəsinin və metodologiyasının rolu danılmazdır. Bunlarsız real tarixi hadisələrin obyektiv, sistemli və müqayisəsiz yazıya alınması mümkün deyil. Xüsusilə yaşadığımız dünyada elmi yeniliklərin sürətlə artması fonunda yeni texnologiyaların inkişafı, rəqəmsallaşma və süni intellektin gətirmiş olduğu reallıqlardan çıxış edərək, bu mərhələdə tarixçilərimizin müxtəlif nəzəriyyələrin baxış bucağı istiqamətindən elmi tədqiqatlarının aparılmasına üstünlük vermələri müasir tarix elminin əsas tələbidir.

производства Братья Нобель». Парвин Аханчи; под ред. В.М.Тютюнника; Междунар. информ. нобелевский центр. Тамбов [и др.] : Нобелистика, 2013. 135 с.

⁷³ Андрей Константинович Соколов. **Основные тенденции современной российской историографии в изучении новейшей истории страны** / Идеи академика И.Д.Ковальченко в XXI веке. Материалы IV научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. Москва: 2009, с.187-193. <http://iran.ru/files/sok.doc>

Bu gün tarixşünaslığımızda milli dövlətçilik tarixi, gender tarixi, gündəlik həyat tarixi, yaddaş və travma tarixi, diaspor tarixi kimi mövzuların araşdırılması istiqamətində ciddi elmi-tədqiqat işləri aparılır.

Tarix nəzəriyyəsinin tarixi faktları elmi sistemə salmasında, tarixi bilikləri sadə məlumatdan elmi biliyə çevirməsində müstəsna rolu vardı. Milli identiklik və tarixi yaddaş baxımından da tarix nəzəriyyəsi milli kimliyin formalaşmasında tarixin rolunu, tarixi yaddaşın qorunması və ötürülməsi funksiyasını ön plana çəkir. Bu meyarlar, xüsusilə dövlətçilik ənənələrinin və milli dəyərlərin izahında əhəmiyyətlidir.

Nəhayət, deyilənləri ümumləşdirərək belə qənayyətə gəlmək olar ki, müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi, mədəni və siyasi inkişafının yaratmış olduğu şərait tarixçilərimiz üçün, yeni elmi-nəzəri axtarışlar fonunda Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərini obyektiv və elmi baxımdan yenidən araşdırmaları üçün geniş imkanlar açmışdır.

Azərbaycan tarixçilərinin qarşısında sovet dövründə təhrif olunmuş Vətən tarixinin yenidən, həm də tarixi reallıqları nəzərə almaqla yazılması və bu zaman yeni tarixi nəzəriyyələrin tətbiqi kimi mühüm bir vəzifə durur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

Azərbaycan dilində

1. **Azərbaycan tarixi.** Dərslik. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: “Çıraq” nəşr. 2007. 720 s.
2. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. I cild (Ən qədimdən — b.e. III əsr). Bakı: “Elm”. 2007. 520 s. + 40 s. illü.
3. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: “ Elm”. 2007. 608 s. 24 s. illis.
4. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı. “Elm”. 2007. 592 s. + 56 s. illüs.
5. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007. 504 s. + 48 s. illüs.
6. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı. “Elm”. 2008. 696 s. + 40 s. illüstrasiya.
7. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 -iyun 1941). Bakı. “Elm”. 2008. 568 s. + 48 s. ill.
8. **Azərbaycan tarixi.** Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. “Elm”. 2008. 608 s. + 80 s. ill.
9. Bağirova İradə. **Dünya və Azərbaycan tarixinin nəzəri problemləri.** Azərbaycan tarixşünaslığı, 2024/Cild (85). №1, s.8-28, s.14.
10. Bakıxanov A.A. **Gülüstani-İrəm.** Tərcümə edən M.Əskərli. Bakı: Minar, 2000. 224 s.
11. **Herodot.** <https://kitabxana.net/files/books/file/1331842212.pdf>
12. Hüseynov Rauf. **Azərbaycan tarixinin konsepsiyası.** Bakı: Elm, 1999. 24 s.

13. **İbn Haldunun “Müqəddimə” əsərindən bir hissə.** [https://scwra.gov.az ›view ›articles ›ibn- xeldunun-m](https://scwra.gov.az/view/articles/ibn-xeldunun-m)
14. Ortaqlı İlber. **Tarih Yazıcılık Üzerine.** Cedit Neşriyat-Ankara, 2011.
15. İsaخانlı Hamlet. Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix nəçə yazılır? Xəzər Xəbər. Jur. №298, Bakı: 2011, s.26-30, s.26.
16. Rəcəbli Qəzənfər. **Azərbaycan tarixi.** Bakı: “Elm və təhsil”, 2013, 544 s.
17. Qəniyev H.Q. **Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərində)** Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2019. 499 s.
18. Karl Marks, Fridrix Engels. **Alman ideologiyası.** <https://praksis01.files.wordpress.com/2019/03/alman-ideologiyasc4b1-1.pdf>
19. Məmmədov İsmayıl. **Azərbaycan tarixi,** dərslik. Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2005. 486 s.
20. Mustafayev Şahin. **Çağdaş Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi nəzəri məsələləri.** Məqalələr toplusu. Tarix və mədəniyyət. Faktlar və dəyərlər. Akademik Nailə Vəlixanlının yubileyinə həsr olunmuş məqalələr toplusu. Məsul redaktor F.R.Cabbarov. Bakı: “Nurlar” NPM, 2020. 656 s., s.29-64, s.36.
21. Nağıyev H., Verdiyeva Həcər. **Azərbaycan tarixi (e.ə. IX-e.XII əsrlər).** Dərs vəsaiti. I hissə. Bakı: 2007.
22. Nuriyeva İ.T. **Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən zamanəmizədək).** Texniki ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2019. 624 s.
23. **XIX əsr alman fəlsəfəsi.** [https:// kayzen. az/blog/ f% C9% 99ls% C9% 99f% C9%99/4725/xix-%C9%99sr- alman- f%C9%99ls%C9%99f%C9%99si.html](https://kayzen.az/blog/f%C9%99ls%C9%99f%C9%99/4725/xix-%C9%99sr-alman-f%C9%99ls%C9%99f%C9%99si.html)
24. Şükürov Kərim. **Azərbaycan tarixi.** Üç hissədə, I hissə. Elmi-nəzəri və praktik problemləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004. 234 s.
25. **Təkamül nəzəriyyəsinə Darvindən 1000 il əvvəl irəli sürən.** <https://www.bbc.com/azeri>

Türk dilində

26. Bıçak Ayhan. **Tarih felsefesi.** İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, s. 228 <https://ru.scribd.com/document/628105637/R-Tarih-Felsefesi>
27. Jenkins Keith. **Tarihi Yeniden Düşünmek.** Türkçesi; Bahadır Sina
28. Şener. Dost Kitabevi Yayınları. Şubat 1997, Ankara, 92 sayfa. Tarih-Felsefe-Yöntem- Araştırma-Öğretim- Kaynakça-Dizin, s.18.
29. Hayden White. **Metatorih.** İngilizceden çeviren, Mehmet Küçük. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008. 547 s.
30. Jose Ortega Y Gasset. **Sistem olarak Tarih.** İspan dilindən çevirən Neyyire Gül IŞIK. İstanbul, Türkiye iş bankası Kültür yayınları, 2011.
31. Collingwood R.G. **Tarihin ilkeleri ve tarih felsefesi üstüne başka yazılar.** Çeviren: Ahmet
32. Hamdi Aydanogʻan. İstanbul: YKY, 2005. 402 s.
33. Collingwood R.G. **Tarih Tasarımı.** Türkçesi: Kurtuluş Dincer. Ankara: Ara yayıncılık, 1990. 330 s.

34. Kütükoğlu M.S. **Tarih araştırmalarında usul.** Kubbealtı neşriyatı. İstanbul: 1998.
35. Nureddin Nebati. **İbn Haldun düşüncesinde tarih, zaman ve döngüsellik,** Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(1), 141-158, 2019. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititsosbil/issue/45634>
36. **Tarih Bilimi ve Metodolojisi.** Editör: Mehmet Yaşar ERTAŞ. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık. 2019. 466 s.
37. **Tarih metodu.** Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2011.

Rus dilində

38. Аханчи П.А. **Нефтепромышленные рабочие Баку (конец XIX - начало XX веков)** [Текст]: по личным делам рабочего персонала “Товарищества нефтяного производства Братья Нобель” / Парвин Аханчи; под ред. В. М. Тютюнника; Междунар. информ. нобелевский центр. Тамбов [и др.]: Нобелистика, 2013. 135 с.
39. Балаев Айдын. **Этно-языковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.** Баку: «Нурлан», 2005. 328 с.; Азербайджанская нация. Москва: Типография “Тиражи.Ru”, 2012. 327 с.
40. Парвин Дарабади. **Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века:** монография. П.Дарабади. Москва: Весь Мир, 2010. 216 с.
41. Джамил Гасанлы. **СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953).** Москва: «Центр Пропанды», 2008. 663 с.
42. Герасимов Г.И. **Теория и история.** <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-istoriya>
43. **Историческая теория.** <https://ponjatija.ru/node/11541>
44. Исмаилов Эльдар. **Очерки по истории Азербайджана.** Э.Р.Исмаилов. Москва: Флинта, 2010. 424 с.
45. История Азербайджана. В трех томах. Т.І. Баку: Академии Наук Азербайджанской ССР, 1958.
46. **История Азербайджана.** В трех томах. Т.ІІ. Баку: Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960. 670 с.
47. **История Азербайджана.** В трех томах. Т.ІІІ. часть І. Баку: Академии Наук Азербайджанской ССР, 1963. 540 с.
48. Исмаилов Эльдар, Нифталиев Ильгар. **Национальные истории на постсоветском пространстве –II.** Под редакцией Ф.Бомсдорфа, Г.Бордюгова. Москва: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009. 372 с.
49. Mohammadzadeh B.F. **İbn Halduna görə Sivilizasiyanın inkişafı və tənəzzülü.** Avtoreferatı, Bakı: 2016.
50. Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов: Учебное пособие для высших учебных заведений. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Логос, 2001. 296 с.: ил. <http://static.bsu.az/w22/neshrler/lotinski%20Y.%20Sosial%20prosesl%C9%99rin%20modell%C9%99ri.pdf>
51. Поппер К.Р. **Нищета историцизма:** Пер. с англ. Перевод С.А.Кудриной. Москва: Издательская группа «Прогресс» VIA, 1993. – 187 с.

52. Савельева Ирина Максимовна, Полетаев Андрей Владимирович. **Теория исторического знания:** Учеб. пособие. СПб.: Изд-во «Алетейя. Историческая книга». 2007. 523 с.
53. Соколов Андрéй Константинович. **Основные тенденции современной российской историографии в изучении новейшей истории страны** /Идеи академика И.Д.Ковальченко в XXI веке. Материалы IV научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. Москва: 2009, с.187-193. [http:// iriran.ru/files/sok.doc](http://iriran.ru/files/sok.doc)
54. **Теория и методология исторической науки: терминологический словарь** / отв. ред. А.О.Чубарьян, Л.П.Репина, О.В.Воробьева, третье издание, испр. и доп. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2025. 656 с. (Профессия - историк / общ. ред. О.В.Воробьевой; вып. VI).
55. **Теория и методология истории:** учебник для вузов. Отв. ред. В.В.Алексеев, Н.Н.Крадин, А.В.Коротаев, Л.Е.Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.
56. **Теория и методология истории:** учебник для вузов, theory-method-history.pdf. Foxit PDF Reader
57. Тош Джон. **Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка.** Пер. с. англ. Москва: Издательство «Весь Мир», 2000. 296 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT–INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Abışov Vəqif Şirin oğlu – tarix elmləri doktoru, dosent. AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Abishov Vagif Shirin oglu – Doctor of historical sciences, associate professor. A.A. Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS.